

ORTA TÜRKÇE SÖZLÜKLERİNDE ZETASİZM / ROTASİZM

Zetacism / Rhotacism in Middle Turkish Dictionary

Ezgi DEMİREL*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 143-160

Öz: Dillerin oluşumu ve birbirleriyle akrabalığı meselesi uzun zamandır dil bilimcilerin üzerinde tartıştıkları bir konudur. Bu tartışmalar neticesinde dünya dilleri birbirleriyle benzeşen ve ortaklaşan fonetik, morfolojik, sentaktik özelliklere göre sınıflandırılmış ve böylelikle dil aileleri ortaya çıkmıştır. Altayistik ise dünyadaki büyük dil ailelerinden biri olan Altay dillerinin akrabalığını çeşitli dillik malzemelerle ortaya koymayı amaçlamış bir bilim dalıdır.

Bu malzemelerin başında ses denklileri gelmektedir. Ortaya konulan ses denklileri rotasizm, lambdasizm, zetasisizm, sigmatizm gibi seslik olayların Altay dillerindeki durumunu belirlemiştir. Bu seslik olaylar çerçevesinde hangi dilin daha eski ve arkaik unsurlara sahip olduğu tartışması gündeme gelmiştir.

Sözü edilen ses denklileri dil çalışmalarında aynı dil ailesine ait farklı diller arasında kurulabildiği gibi bir dilin tarihi ve yaşayan lehçeleri arasında da kurulabilmektedir. Bu yazıda Türkçenin tarihi seyri içinde önemli bir dönemi oluşturan ve kendisinden sonra da lehçeleşmenin başladığı Orta Türkçenin sözlüklerinde bulunan r / z ses denkliliğini tanımlayan sözcükler ele alınacaktır. Bu çalışmayla Orta Türkçenin sözlüklerinde tespit edilen r'li şekillerin bulunması bu dönemin söz varlığında hâlâ arkaik unsurların korunduğunu göstermesi bakımından tarihî lehçe incelemelerindeki fonetik çalışmalarına katkı sunacaktır.

Anahtar Sözcükler: Zetasisizm, rotasizm, Orta Türkçe, söz varlığı, sözlük.

Abstract: The formation of languages and the issue of cognation with each other is a topic that has long been debated by linguists. As a result of these discussions, world languages are classified according to their phonetic, morphological and syntactic characteristics which are similar to each other and thus language families have emerged. Altaistic is a science that aims to reveal the affinity of the Altaic languages, one of the great language families in the world, with various language materials.

At the beginning of these materials are sound equivalents. The confessed sound equivalents are related to sound events such as rotacism, lambdacism, zetacism, sigmatism have identified the situation in the Altaic languages. From this point on, studies of language relationships and the formation of languages have been explored, sometimes by comparing the languages that have been discussed with the way of reconstruction vocabulary.

The sound equivalents mentioned can be established among different languages belonging to the family of the same language in their language

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, edemirel@mehmetakif.edu.tr. Gönderim Tarihi: 22.11.2016 / Kabul Tarihi: 16.10.2017

studies, and a language can be established between historical and modern dialects. Within the limits of this article which constitutes an important period in the historical process of Turkic the words that witnessed the sound of the r / z sound in the dictionaries of the middle Turkic language, from which the dialect begins. The presence of the r-shaped forms found in the glossaries of the Middle Turkic in this study will contribute to the phonetic studies of the historical dialect studies in that it shows that the archaic elements are still preserved in the vocabulary.

Keywords: Zetacism, rhotacism, Middle Turkic, vocabulary, dictionary.

Giriş

Dillerin ortaya çıkışı ve birbiriyle akrabalığı meselesi dil bilimcilerin uzun zamandır üzerinde tartıştıkları bir konudur. Dillerin akrabalığını çeşitli fonetik, morfolojik ve sentaktik ölçütlere göre sınıflandıran dil bilimciler bunları Ural-Altay, Hint-Avrupa dil ailesi gibi başlıklar altında ele almıştır. Hatta dil bilimcilerin ortaya koyduğu yeni veriler ışığında, Avrasyatik ve Nostratik gibi büyük dil ailesi teorileri dillerin akrabalığı meselesine ve bu arada Altayistik çalışmalarına farklı bakış açıları kazandırmıştır.

Bu yazının sınırları içerisinde bizi ilgilendiren terim ise Altayistik'tir. Altayistik, Ural-Altay dil ailesinin Altay kolunu oluşturan Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın ortak bir ana dilden –Ana Altaycadan– türediğini öne sürenlerin çeşitli dillik malzemeyle bunu kanıtlamaya çalıştıkları bir bilim dalı olarak tanımlanabilir.

Her ne kadar bazı dil bilimciler bu diller arasındaki ortaklığı karşılıklı ödünçlemelere bağlasalar da Altayistik'in üzerine temellendirildiği birtakım ölçütler bulunmaktadır. Bunlar, fonetik, morfolojik, sentaktik benzerliklerin yanı sıra söz varlığının karşılaştırılması olarak sıralanabilir. Bu dillerin kendisinden türediğine inanılan Ana Altayca farazi bir dil olduğu için bunun özellikleri sayılan ölçütlere göre yeniden kurma yöntemiyle oluşturulmuştur. Yeniden kurmanın ise temel taşlarından birisi ses denklikleridir.

Altay dilleri arasında kurulan birtakım ses denklikleri Altayistik'in sağlam temellere oturtulmasını sağlamıştır. Bu ses denkliklerini şu şekilde göstermek mümkündür: “Türkçe z = Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korece r; Türkçe ş = Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korece l; Mançu-Tunguzca d- = Moğolca d- = Türkçe y-; Mançuca j- = Moğolca j- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca n- = Moğolca n- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca ñ- = Moğolca n- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca y- = Moğolca y- = Türkçe y-; Mançu-Tunguzca (Goldi) p- = Mançuca f- Moğolca (Mongour) f- = Orta Moğolca h- = Klasik Moğolca Ø- = Türkçe Ø-; Mançu-Tunguzca g- = Moğolca g- = Türkçe k-; Mançu-Tunguzca ğ- = Moğolca ğ- = Türkçe k-” (Tekin 2003: 84-85).

Bunlardan en önemlileri r / z ve l / ş denklikleridir. Bu denklik, öncelikle Türkçe ve Çuvaşça arasında Schott (Tekin 2003: 1) tarafından daha sonra da aynı denklik Türkçe ve Moğolca arasında Ramstedt (Tekin 2003: 1) tarafından kurulmuştur. Kurulan bu denklikleri dil bilimciler rotasizm, zetasizm, lambdasizm ve sigmatizm

terimleriyle adlandırmıştır. Ancak bunların hangisinin daha eski olduğu meselesi uzun yıllar boyunca Türkologları meşgul etmiştir.

Rotasizmi savunanlara göre z, r'den daha eskidir ve r'leşme söz konusudur. Zetasizmi savunanlara göre ise r, z'den daha eskidir ve z'leşmeden bahsetmek olasıdır. Bazı araştırmacılar r'nin aslı ses olduğunu düşünürken; bazıları da z'nin aslı ses olduğuna inanmaktadır.

Bu konuyla ilgili çalışanların başında Radloff, Ramstedt, Poppe, Şçerbak, Talat Tekin gibi Türkologlar gelmektedir.

Radloff, z > r değişiminin yaşandığı örnekleri Çuvaşçada erken bir dönemde yaşanan z > r değişimine bağlamaktadır. Gombocz, z : r durumunun iki ayrı yapım ekinden kaynaklandığını söyler. Gombocz'a göre Macarcadaki Eski Çuvaşça ödünçlemeler z > r değişimi yaşandıktan sonra alınmıştır. Benzing ise Ana Türkçe *d'nin 11. yüzyılda aşamasını geçirecek r'ye; Ana Türkçe z'nin de bundan etkilenerek r'ye değiştiğini iddia etmiştir (Ceylan 1997: 115-116).

Ramstedt, r ve l seslerinin z ve ş'den daha eski olduğunu ve bunların r / l'den türediğini çeşitli kanıtlarla ortaya koymuştur. Yazar, "Macarcadaki en eski Çuvaşça (Ana Bulgarca) alıntılar; Samoyedcedeki Ana Türkçe alıntılar; Eski Bizans ve Çin kaynaklarında bulunan Ana Bulgarca sözcük, özel ad ya da unvanlar; IV. yüzyıl Huncası" gibi kanıtlardan yola çıkarak bu görüşünü temellendirmiştir (Tekin 2013: 574).

Poppe da bu seslerle ilgili Ramstedt gibi düşünmektedir. Poppe, r sesinin iki farklı şekilde temsil edildiğini söyler ve bunları *r¹ ve *r² olarak gösterir. Aslı olan *r sesi bütün Altay dillerinde r şeklindedir. Poppe'a göre bir taraftan Moğolca r = Türkçe r denkliği¹ *r¹'e giderken diğer taraftan yine Moğolca r = Türkçe z denkliği *r²'ye dayanmaktadır (Poppe çev. Kaymaz 1994: 123). Moğolca r = Türkçe z denkliği başka bir sese gitmektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar Türkçe z sesinin aslı olduğunu söylese de Türkçe z'nin diğer dillerde r ile karşılaşmasından dolayı bu görüş geçerliliğini yitirmektedir. Bu durum da r sesinin z sesinden daha eski olduğunu göstermektedir. Poppe'a göre bunun kanıtları ise Macarcada Ön Türkçedeki sözcüklerde sızıcı z yerine r olması; *r > z değişiminin pek çok dilde bilinen bir durum olması (örneğin Çuvaşçada palatal *ř, ř olur ve bu, Lehçede ž olarak telaffuz edilir ve ayrıca On Oğuz sözcüğünün daha eski bir şeklinin On Oğuz olması); Türkçe z'nin sadece bahsedilen yerlerde r olması şeklinde ifade edilebilir (Poppe çev. Kaymaz 1994: 126-127).

Talat Tekin'in zetasizm / rotasizmle ilgili yayımlanmış pek çok yazısı bulunmaktadır. Tekin, Ramstedt'in Çuvaşça ve Moğolca r, l seslerinin Türkçe z, ş seslerinden daha eski olduğu ve bunların r, l seslerinden geldiğine dair görüşüne dil bilimsel kanıtları olduğundan dolayı katılmaktadır (Tekin 2003: 1-2).

Tekin'e göre şüphesiz Ön Türkçedeki *r sesi farklı bir sestir. Yani "normal" *r sesinden farklıydı. Ön Türkçedeki *r sesinin niteliği neydi? Ramstedt, bildiği gibi *ř sesinin i'nin önünde damaksillaşan bir r olduğunu söylemiştir. Poppe'a göre Altayca

1 Kaymaz'ın çevirisinde (Poppe çev. Kaymaz 1994: 123) bu ifade "Eğer Mo. r = Tk z denkliği..." şeklinde verilmiştir. Ama verilen örneklerin Moğolca r = Türkçe r'li olmasından dolayı bunun bir yazım yanlışlığı olduğu tarafımızca tespit edilip ifade yukarıda olduğu gibi "Moğolca r = Türkçe r" şeklinde düzeltilerek verilmiştir.

r damaksıl bir r sesi değildir. Fakat belki de Çekçe ř tipi bir r'dir. Talat Tekin de Poppe'un görüşüne katılır. Yani Ön Türkçe *r sadece Ortak Türkçedeki z'nin kaynağı değildir. Bazı durumlarda Ortak Türkçe z son ya da ünlüler arası *s'ye gider (Tekin 2003: 30-31).

Tekin, *Zetacism And Sigmatism: Main Pillars Of The Altaic Theory* adını taşıyan yazısında r / z ve l / ş meselesiyle ilgili olarak asıl sesin *z değil; ama r benzeri bir ses olduğuna dair güçlü kanıtlar olduğunu söylemektedir (Tekin 2003: 216).

Görüldüğü gibi r sesinin mi yoksa z sesinin mi aslı olduğu meselesi üzerinde bir anlaşmaya varılamamıştır. Bu yazıda Orta Türkçe dönemine ait sözlüklerdeki r ve z sesini aynı anda koruyan örnekler / örnek çiftleri araştırmacılara sunulurken rotasizm / zetacism meselesinin bu dönem sözlüklerindeki görünümü gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Orta Türkçe Sözlüklerinde R / Z'li Örnekler²

Kök ve Gövdedeki R / Z Denklikleri³

Baldır / Baldız

Bu sözcükler Dîvânü Lüğât'it-Türk'te yer almaktadır.

Baldır [I. 379/455] 229. varak DLT (Dankoff-Kelly 1982-I:342) sözcüğü DLT'de "baldır oğul" ve "baldır kız" sözcük gruplarında geçmektedir. Sözcük grupları Dankoff-Kelly tarafından "üvey oğul" ve "üvey kız" şeklinde açıklanmıştır (Dankoff-Kelly 1982-I:342). Bu sözcüğün kökeniyle ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Ancak Clauson, bunun *bıldır* sözcüğünün yanlış telaffuz edilmiş ya da ikincil şekli olabileceğini düşünmektedir (Clauson 1972: 334). Bu noktada Moğolcadaki "balcır" sözcüğüne dikkat çekmek gerekmektedir. Bu sözcük, Lessing'in sözlüğünde "küçük çocuk, bebek, süt çocuğu, yeni doğan hayvan, acemi" şeklinde açıklandığı gibi "balcırar" sözcüğünün de bununla aynı anlama geldiği belirtilmiştir (Lessing 1960: 80).

Baldız [I. 380/457] 230. varak DLT (Dankoff-Kelly 1982-I:343) sözcüğünün anlamı "eşin (erkeğin eşi) küçük kız kardeşi" olarak verilmiştir (Dankoff-Kelly 1982-I:343). Çeşitli etimolojik sözlüklerde "eşin (erkeğin eşi) küçük kız kardeşi; baldız, hanımın en küçük kızkardeşi" olarak açıklanan sözcüğün kökeni hakkında bir bilgi verilmemiştir (Clauson 1972: 334, Räsänen 1969: 60, DTS 1969: 80). Ancak Gülensoy, sözcüğün kökeniyle ilgili "<*bältiz< ? *bāla + dız" bilgisini vermiştir (Gülensoy 2007: 109).

Talat Tekin, *Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic* adlı yazısında bu örnek çiftinden bahsetmiştir. Tekin'e göre zetacism geçmiş bir noktada aniden durmamıştır. *r > *z değişimi İlk Türkçenin sonunda ya da Ön Türkçenin başında oldukça kısa bir zamanda gerçekleşmemiştir. *r'den *z'ye geçiş uzun bir zaman almış ve bazı sözcüklerde arkaik telaffuzları korumuştur. Uygurcada **baltiz* sözcüğü *baltir* (üvey

2 Bu makalede daha önce Talat Tekin'in Altayistik konusundaki çeşitli çalışmalarında ortaya koyduğu örneklerin yanı sıra Orta Türkçe sözlüklerinden tarafımızca tespit edilen yeni örnekler sunulmuştur.

3 Bu başlıkta incelenen "edir / ediz; ökür / öküz; arman / azman; tartar / tartaz; obur / obuz; imir / imiz; müngür / müngüz" sözcüklerinin r'li şekillerinin sebebi imladan kaynaklanan bir unutulma olabileceği gibi lehçe özelliğinden de kaynaklanabilir. Bunlarda böylesi bir ihtimal de düşünülmelidir.

kız kardeş) sözcüğünün yerini almıştır. Bu da söylenenler için bir kanıt niteliğindedir (Tekin 2003: 20).

Görüldüğü gibi günümüzde “baldız” olarak kullanılan sözcüğün arkaik bir şekli “baldır” sözcüğüdür. Moğolcada bunun “balcır” olarak bulunması söyleneni desteklemektedir (Lessing 1960: 80).

Kurı- / Kuzı-

Kurı- sözcüğü, Dîvânü Luġāt’it-Türk’te “qurıdı tön” [III.197/262] 560. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 286) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “elbise kurudu” şeklinde ifade edilebilir (Dankoff-Kelly 1984-III: 286).

Kuzı- sözcüğü ise Dîvânü Luġāt’it-Türk’te “anig boġzi aŝqa quzıdı” [III.197/262] 560. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 286) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “boġazı yemekten kurudu” olarak açıklanabilir (Dankoff-Kelly 1984-III: 286).

DLT’de başka eserlerde tanıklanamayan ya da Ön Türkçe dönemine götürülemeyen bazı şekilleri görmek mümkündür. Tıpkı *quzi-* “kuru-” ve *quzut-* “kurut-” gibi. Bu fiiller *qurı-* ve *qurut-* / *qurıt-* fiillerinin eş değer şekilleridir. Bu şaşırtıcı, tartışmalı –z’li şekillerle ilgili Kaşgarlı’nın yorumu da bulunmaktadır. Kaşgarlı, “quzi-” maddesinde bu şeklin de kullanımda olduğunu; fakat doğru şeklin noktasız yani r’li olduğunu söylemiştir. Kaşgarlı’ya göre *ämüz-* sözcüğünün *süt* *ämüzdi* “o emzirildi” cümlesinde kullanıldığı gibi kuralın istisnasıdır. Kaşgarlı benzer açıklamaları “quzut-” maddesi için de yapmıştır. Kaşgarlı’nın onayı zetasizm teorisinin 11. yüzyıldan itibaren olduğunu göstermektedir (Tekin 2003: 21). *Quzi-* ve *quzut-* fiillerinde ortadaki z’nin oluşumu kolayca açıklanabilir. *Qurı-* fiili *qūr* “kuru” sıfatından türemiştir. *Quzi-* ve *quzut-* şekilleri *qurı-* ve *qurut-* şekillerinden gelmez. Bunlar *qūr* sıfatının eş değeri olan **qūz* sözcüğünden türemiştir. Zetasizm’in olduğu bu eski diyalekt Ön Türkçe döneminden sonra bir süre etkili olmuş ve sonlanmıştır. Bu diyalekt tüm olasılığıyla Oğuz diyalektidir. Sonra bu zetasizm eğiliminin yoğunluğu Kıpçak diyalektine kaymıştır. Dillerde ettirgenlik eki z’nin görülme sıklığı azalmıştır (Tekin 2003: 22).

Tırs+Gek / Tiz

“Dirsek” sözcüğü DLT’de *tırsġāk* (dirsekle bilek arası) [III. 312/423] 628. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 367) şeklinde EK’de ise *tırsək* (dirsek) olarak verilmiştir (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 126).

“Diz” sözcüğü ise DLT’de *tız* (dirsekle bilek arası) [III. 87/122] 496. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 211) ve EK’de de *tiz* (diz) olarak yer almaktadır (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 126).

Clauson’a göre “dirsek” sözcüğünün etimolojisi belirsizdir (Clauson 1972: 553). Gülensoy, sözcüğün kökenini “<*ti:r + s + gek” olarak göstermiştir (Gülensoy 2007: 289). Başdaş, anlam ilgisinden dolayı sözcüğün diz (<tiz), dik- (<tik-: dikiş dikmek) sözcükleriyle *ti ortak kökünden ti-r-is-gek şeklinde türemiş olabileceğini söylemiştir (Başdaş 2006: 49).

Stachowski, “diz” ve “dirsek” sözcükleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için Yakutçadan ve diğer Türk diyalektlerinden yararlanmıştır ve “tiz” sözcüğünün “tîrē-” fiilinden türediğini öne sürmüştür. Yazar bu durumu şu şekilde göstermiştir:

“*tîz “diz”:

- Eski Tü. tiz, Trkm. dÿδ, TT. diz “diz”;
  - *tîz+gek>Tuv. diskek “diz” (§ 4);
  - *tîz+ek>> Yak. tihex “sonu/ucu (bir nesnenin)” ~ tühex “diz” [2d, g];
  - *tîz+irkē-č> Eski Yak. *tisirges>> modern Yak. tühürges “diz”[2e, h].
- *tîrē- “1. geçi. desteklemek, gecikmek 2. geçsz. yaslanmak”:
- Eski Tü. tire-, TT. dial. dire- “desteklemek” ~ Trkm. dîre- “1.desteklemek, 2. yaslamak”
  - *tîrē-k > TT. direk “destek, dayak, dayanak” (§ 3);
  - *tîrē-g > Hak. türeg, Özb. dial. dîrāw “destek, dayak, dayanak” (§ 3);
  - *tîrē-g+en- >> Osm. Tü. dirgen- “karşı koymak, direnmek” (§ 3);
  - *tîrē-g+sek (>> Osm. Tü. diregsek> dirsek “dirsek”)> *tîrgsek (> Hak. tirsgek “dirsek”)(§ 3, 4)” (Stachowski çev. Kayışlı 2013: 139-140).

Stachowski, yazısında sözcükleri Altayistik açısından da ele almıştır. Stachowski’ye göre “tîz” sözcüğü “tîr” sözcüğüne götürülebiliyorsa; “tîrē-” fiili morfolojik olarak “+ē-”nin türevi olarak düşünüldüğünde Ana Altayca “*tîr” ve türevi “tîr+ē-” kabul edilebilir. Yazar, “diz” ve “dirsek” sözcüklerinin birden fazla sebeple birbiriyle ilişkili olduğunu belirtir. Pek çok araştırmacının bunların filolojik geçmişi, semantik ve morfolojik yapısını göz ardı ederek rotasizm ve zetazisme odaklandığına dikkat çeker (Stachowski çev. Kayışlı 2013: 140).

Stachowski’nin söylediklerinden farklı olarak şunu söylemek gerekir: –gak ekinin *kulgak*, *tamgak* sözcüklerinde görüldüğü gibi isim tabanlarına gelerek organ adı yaptığı bilinmektedir.

Talat Tekin’in *Zetacism And Sigmatism in Proto-Turkic* adlı yazısındaki bu sözcüklerin Türkçenin çeşitli diyalektlerindeki karşılıklarını şöyle bir tabloyla göstermek mümkündür:

Diz sözcüğüyle ilgili örnekler:

Genel Türkçe	Türkmence	Altayca, Kazakça, Kırgızca	Özbekçe	Hakasça	Sagayca	Hakasça = Çuvaşça > Macarca
tiz	dîd< *tîz	tize< tiz-ä	tiz, tizzä< *tîz-ä	tizek< tiz-äk (küçültme)	tizenek< tiz-ä-näk (küçültme)	Hak. Tistenek< *tissänäk< *tizzänäk< *tîzänäk< tîz-ä-näk< *tîr = Çuv. çër< *tîr> Mac. tér-d

Tablo 1: Diz sözcüğünün lehçelerdeki durumu

Bu örneklerde türemeler aslı olarak sözcükte bulunmayan bir ünlünün sözcük sonunda belirmesidir. Yani bir ünlü türemesi olayıdır (Yalçın 2015: 52). Bu durum Stachowski'nin teorisinin tersine sözcüğün uzun ünlülü olması nedeniyle görülen bir türemedir.

Dirsek sözcüğüyle ilgili örnekler:

Kaşgarlı Mahmud	Türkçe, Azerice	Türkmence	Kazakça	Kırgızca	Hakasça	Tuvaca
tirsgäk < tir-s-gäk (küçültme)	dirsäk	tirsek	tirsek	tirsek	tirsek	diskek

Tablo 2: Dirsek sözcüğünün lehçelerdeki durumu

Tekin, ayrıca bu sözcükleri Moğolca *türey*, *türüy* ve Tunguzca *turaksa*, *turekse* sözcükleriyle kıyaslamıştır (Tekin 2003: 18).

Bogur+Dak / Boguz

“Bogurdak” sözcüğü ZT’de *boğurdağ* (boğaz) (Kara 2011: 314); Kİ’de *bağurdağ* (buğaz, gırtlak) (Caferoğlu 1931: 14); EK’de *boğardağ* (yutak) (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 105) şeklinde yer almaktadır. “Boğaz” sözcüğü ise DLT’de *boğuz* (boğaz) [I.303/363] 183. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 281); ZT’de *boğuz / boğaz* (boğaz) (Kara 2011: 314); Kİ’de *boğaz* (bugünkü anlamında) (Caferoğlu 1931: 20); EK’de *boğaz* (boğaz) (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 105); ME’de *boğaz* (boğaz) (Yüce 1993: 105); KM’de *boğaz* (boğaz) (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 95); İML’de *boğaz* (gırtlakın yukarısı: boğaz) (Battal 1997: 21); EZ’de *bogaz* (boğaz) (Atalay 1945: 154); EM’de *boğaz* (boğaz) (Toparlı 2003: 77); AL’de *boğuz* (boğaz) (Kaçalın 2011: 912); ŞS’de *buğuz* (boğaz) (Kunos 1902: 33) şeklinde bulunmaktadır.

Sözcüğün ikinci hecesi çok kısadır ve alışıldığı şekilde yuvarlanır. –u– ile –a– arasındaki uyumsuzluk bunun daha sonra –o– ile temsil edilmesi sonucunu ortaya çıkartmıştır (Clouston 1972: 322). Eren’e göre sözcük Türkçe *boğ-* kökünden gelir ve *boğ-* + *-(u, a)z eki* şeklinde incelenebilir (Eren 1999: 56). Gülensoy ise sözcüğün kökeniyle ilgili “<*boğ- (u)z <*buğ- ur = Çuv. pır < *bogur” bilgisini vermiştir (Gülensoy 2007: 156).

Tekin, Genel Türkçe *boyaz*, *boyuz* sözcüğünü Çuvaşça *pîr* = *boyur sözcüğüne dayandırmaktadır. Aynı şekilde *boyurdağ* sözcüğü de Başkurt Türkçesinde *boyardağ* < *boyurdağ, Nogay Türkçesinde *boyirdağ* < *boyurdağ, İbnü-Mühenna Lûgati’nde *boyuzdağ*, Tuva Türkçesinde *böstā* < *boyuztağ şeklinde yer almaktadır (Tekin 2003: 10).

Doerfer, *boyurdağ* sözcüğünün farklı bir ek olan *-rdağ* ile yapıldığını ve bunun **boyo-* kökü ile ilişkilendirilebileceğini söylemiştir. Doerfer aynı zamanda Çağataycadaki *kekirtäk* sözcüğünün de bu ekle yapıldığını belirterek bunun *boyurdak* sözcüğündeki eke bir örnek teşkil ettiğini ifade eder. Ancak Tekin, Doerfer’in *kekirtäk* sözcüğü için kök olarak gösterdiği **keki-*? sözcüğünün anlamını sorgular. Tekin’e göre İbnü-Mühenna Lûgati’ndeki *boyuzdağ* ve Tuva Türkçesindeki *böstā* (<*boyuztağ) sözcüklerinin ekin –XrdAK değil –DAK olduğunu açıkça göstermektedir (Tekin 2003: 229-230).

Kumurska - Kumurşka / Kumuzka

Bu sözcükler KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 124)'de *kumurska* “karınca”; Kİ (Caferoğlu 1931: 81)'de *qumursuğa* “karınca”; EZ (Atalay 1945: 211)'de *kumsuka* “karınca”; EM (Toparlı 2003: 89)'de *kumuruska* “karınca”; ŞS (Kunos 1902: 48)'de *kumursğa* “karınca”; ZT (Kara 2011: 363)'de *kumuruska* / *kumuruşka* / *kumuruşka* “karınca” şeklinde adı geçen sözlüklerde geçmektedir.

Sözcüğün kökeniyle ilgili Besli Altayca proto tiplerine bakarak Proto-Altay “kumi- (haşere türü)” ve Proto Mançu-Tunguz “kumi-r- (haşere, karınca)” bilgisini vermiştir (Besli 2010: 76). Ayrıca Clauson da sözcüğün sonu -ğa: ile biten eski bir hayvan adı olduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 628). Bu sözcüklerde muhtemelen bir r düşmesi olmuş ve s > z değişimi gerçekleşmiştir. Ancak r > z değişimi de bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Edir / Ediz

Edir sözcüğü, Zebân-ı Türkî'de yer alır ve “yüksek yer, yükselti, tepe” anlamına gelir (Kara 2011: 329). DLT'deki *ädiz* sözcüğü ise “yükseltilmiş bir zemin yani yüksek yer” demektir [I.54/53] 39. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 101).

Gülensoy, *ediz* sözcüğünün kökenini *ädi- “yüksekte olmak” kökünden getirmektedir. Yazar, ayrıca sözcükle ilgili <*idiz* ~ *yitiz*< * (y)i + *diz* bilgisini de vermiştir (Gülensoy 2007: 319).

Moğolcada bulunan *öndör* (Lessing 1960: 637) sözcüğünün “yüksek” anlamına geldiği bilindiğine göre örnek çiftlerini bununla kıyaslamak da mümkündür.

Ökür / Öküz

KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 132)'de *öküz* “öküz”; İML (Battal 1997: 55)'de *öküz* “enenmiş sığır aygırı”; Kİ (Caferoğlu 1931: 65)'de *öküz* “bugünkü manasında”, EZ (Atalay 1945: 225)'de *öküz* “öküz”; EK (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 120)'de *öküz* “öküz”; EM (Toparlı 2003: 101)'de *öküz* “öküz”, ZT (Kara 2011: 373)'de *ökür* / *öküz* “öküz, erkek sığır”; DLT [I.57/57] 41. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 103)'deki “öküz” anlamına gelen *öküz* sözcükleri yer almaktadır.

Moğolcada *hüker*, *üker* şekli “öküz” anlamındadır. Toharcadan ödünç alınmıştır. Sözcüğün burada iki şekli vardır. A *ökäs* şekli ve B şekli *okso*. A şekli birçok metinde zarar görmüştür. Ama *ökes* şekli güvenli bir biçimde yeniden kurulmuştur. Standart Türkçedeki *ökez* / *ököz* sözcüğü *öker* olarak bir r / l dili olan Moğolcadan ödünçlenmiştir (Clauson 1972: 120)⁴. Räsänen de “(h)öküz” maddesinde sözcüğün Moğolcada *üker*, *hüker* ve Mongorcada *fuguor* şekillerinde bulunduğunu belirtmiştir (Räsänen 1969: 370). Menges, sözcüğün Toharca *okso* sözcüğünden geldiğini söylemiştir. Ramstedt ise Türkçe (Moğolca, Tunguzca) şekillerin Altayca *pökü-r şekline dayandığını ifade etmiştir. Ramstedt'in dikkatleri çektiği Türkçe ve Moğolcadaki h-'lerin Altaycadaki *p-'den geldiğine dair düşüncesine Pelliot da katılmış ve h-'nin *p-'den geldiğini

4 Clauson'un “öküz” sözcüğüyle ilgili görüşüne katılmayan Emine Ceylan'ın bu konudaki eleştirileri giriş bölümünde verilmiştir.

aktarmıştır. Sözcük Türkçeden Moğolcaya geçmiştir: Türkçe –z Moğolcada –r’ye çevrilmiştir. Gombocz da Türkçe öküz ~Moğolca *üker, ükür* örneklerini rotasizme tanık göstermiştir (Eren 1999: 315). Gülensoy ise sözcüğün kökenini “<*ök (~g) ü [>i-e] + z, Ana Tü. *pöker” şeklinde göstermiştir (Gülensoy 2007: 658).

Arman / Azman

Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye’de geçen sözcük “azman” maddesine yönlendirilmiş ve “azmış, iri yarı” şeklinde açıklanmıştır (Atalay 1945: 141).

Arman sözcüğünün kökeniyle ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Azman sözcüğünün ise “az-” fiilinden türediği görülmektedir.

Isırka / Sızga

Isırka sözcüğü EZ’de “küpe” olarak açıklanmıştır (Atalay 1945: 174). Ayrıca sözcük ŞS (Kunos 1902: 66)’de *eserğa* “küpe, guşvare”, ŞS (Kunos 1902: 66)’de *isırğa* “küpe, halka, guşvare” şekilleriyle yer almaktadır. *Sızga* sözcüğü ise EZ’de “küpe” anlamıyla verilmiştir (Atalay 1945: 238).

Tekin de Tuhf.’deki *sızya* “küpe” sözcüğünün AH’de *sırya, isırya, isirya*, İbnü-Mühenna Lûgati’nde *isırya*, Tarj.’da *isıryaq* ve Genel Türkçede *sırya* < *isırya*, Yakutçada *iirya, itarya* < **isırya* gibi karşılıklarının olduğunu aktarmıştır (Tekin 2003: 24).

Isırka sözcüğünün ısır- “sok-, bat-” fiiline eklenen –GA fiilden isim yapma ekiyle oluştuğu söylenebilir.

Kutur- / Kutuz-

Kutur- ve *kutuz-* fiilleri EZ’de “kudurmak” anlamıyla bulunmaktadır (Atalay 1945: 212-213).

Clauson, “kutur-” maddesinde bu sözcüğün morfolojisinin belirsiz olmakla beraber “kutuz” sözcüğüyle akraba olduğunu söylemiştir (Clauson 1972: 605).

Tekin ise kutuz sözcüğünün isim kökü olan şekliyle ilgili Genel Türkçede *qutuz*, Türkçede *quduz*, Azericede, Türkmencede *ğuduz* < **qütuz* < **qütur* gibi örneklerinin olduğunu göstermiştir (Tekin 2003: 15).

Tekin ayrıca kutur- fiili ile kutuz sözcüğü arasındaki bağlantıyı fiilin Türkmence şekliyle kurmuştur. Çünkü Tekin’e göre bu çift şekilli örneklerde iç sesteki r’ler korunurken son sesteki r’ler z olmaktadır. Bu doğrultuda Türkmencede gudura-şeklinde karşımıza çıkan fiil daha eski bir **kutur-* (<*kutur + ı-) şeklinden gelmiş olmalıdır. Bundan dolayı kuduz sözcüğündeki z’leşme gerçekleşmeden önceki şekli **kutur* olarak tasarlanabilmekteydi (Tekin 2013: 575).

Tartar / Tartaz

Tartaz sözcüğünün anlamı EZ’de “bıldırcın” olarak verilmiştir ve karşısındaki açıklamada diğer sözlüklerde “tartar = kumruya benzer bir kuş” şeklinde bir bilgi

olduğu dikkat çekmektedir (Atalay 1945: 252). *Tartar* (*turtur* ?) şekliyle sözcük DLT’de de yer almaktadır [I.402/485] 244. varak (Dankoff-Kelly 1982-I:360).

Clauson, “tartar” sözcüğünün yansıma bir kuş adı olduğunu söylerken bunun Latince *turtur* şeklinde yer aldığını da belirtmiştir (Clauson 1972: 536). *Tartaz* sözcüğünün köken bilgisi bulunamamıştır.

Obur / Opuz

EZ (Atalay 1945: 220)’de “oyuk ve çukur yer” şeklinde açıklanan *obur* sözcüğüne karşılık DLT’de pürüzlü yer anlamında “opuz” sözcüğü bulunmaktadır [I.54/53] 39. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 100).

Clauson, “opuz” sözcüğünün “o:p-” filinden geldiğini söylemiştir. “Pürüzlü, engebeli zemin” anlamına gelen sözcük yalnızca güneybatı diyalektlerinde *obus*, *obuz* olarak yaşamaktadır (Clauson 1972: 16-17). Gülensoy, “obur” maddesinde sözcüğün Anadolu ağızlarında “evcil hayvanların geceledikleri çevresi çitsiz ve duvarsız kuytu yer” anlamına geldiğini söylerken kökenini “<*ōp- + -(u)r” şeklinde göstermiştir (Gülensoy 2007: 610).

İmir / İmiz

ŞS (Kunos 1902: 87)’de “sis, duman” anlamına gelen *imiz* sözcüğüne karşılık DLT’deki “imir (karanlık, sis)” bulunmaktadır [I.54/53] 39. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 100).

Clauson, imir sözcüğünün Oğuzca şeklinin iñir olduğunu söyleyip “gece ve gündüz arasındaki yarı aydınlık” anlamına geldiğini belirtir. Ancak yazar bir köken bilgisi vermemiştir. İmiz sözcüğüyle ilgili bir köken bilgisi de bulunamamıştır.

Müñgür / Müñgüz

ŞS (Kunos 1902: 147)’de *müñgür* sözcüğünün anlamı “boynuz” olarak verilmiştir. Bu sözcüğe karşılık KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 96)’de *boynuz* “boynuz”; Kİ (Caferoğlu 1931: 21)’de *boynuz* “muynuz”, Kİ (Caferoğlu 1931: 59)’de *muyuz* “boynuz”; EZ (Atalay 1945: 155)’de *boynuz* “boynuz”, EZ (Atalay 1945: 218)’de *muyuz* “boynuz”; EM (Toparlı 2003: 78)’de *boynuz* “boynuz”; ŞS (Kunos 1902: 35)’de *bunguz* “boynuz”, ŞS (Kunos 1902: 147)’de *müñgür* “boynuz”; ZT (Kara 2011: 368)’de *müñüz* “boynuz” sözcükleri bulunmaktadır. DLT’de sözcük *müñüz* şeklindedir [III.268/362] 603. varak (Dankoff-Kelly 1984-III: 335).

Müñüz sözcüğü aslı -ñ-’nin açıkça görüldüğü sözcüklerdendir. Clauson’a göre “beñi” (beyin) sözcüğü ile kıyaslanabilir (Clauson 1972: 352). Räsänen, sözcüğü Moğolca *mügèresün*, *bügèresün*, Kalmukça *mörsn*, Tunguzca *müjrä* < Moğolca *mören* sözcükleriyle kıyaslamıştır (Räsänen 1969: 347-348).

Sözcüğün Çuvaşçadaki şekli “mıyraka”dır (Ceylan 1997: 11; Ersoy 2012: 135). Moğolcada ise “eber” şeklinde yer alır (Lessing 1960: 286). Dolayısıyla *müñgür* sözcüğü bunlarla kıyaslanabilir.

Kırkın / Kız

Kırkın sözcüğü DLT’de madde başı olarak yer almasa da *qoluş-* [II. 87/108] 323. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 19) maddesinde verilen örnek dörtlükte “qırqın taqi qolušti” dizesinde geçmektedir. Sözcük, isim kökü olan “kır” ve çokluk eki “+kın”dan oluşmaktadır. Nalbant, Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde görülmediğini söylediği bu ekin adı geçen sözcükte kalıplaştığını belirtmektedir (Nalbant 2008: 23). Hamilton *qırqın* sözcüğünün “kızlar” anlamına geldiğini ve “qız” ve topluluk eki “-qun”dan oluştuğunu ifade etmiştir (Hamilton, çev. Köken, 2011: 185). Nalbant, Hamilton’un kırkın sözcüğüne ilişkin görüşünü “Kız sözcüğünün topluluk biçimi ya da çoğuludur. Kız ve +kün ekinden meydana gelmiş bir birleşik sözcüktür; kün “grup, topluluk”, sözcüğü aynı nitelikte insanlardan oluşan bir topluluğu göstermek üzere ek olarak da kullanılır” şeklinde açıklamıştır (Nalbant 2008: 23).

Sözcüğün “kır” kökünden geldiğine dair önemli bir örnek de “qirnāq” sözcüğüdür. DLT [I.393/472] 238. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 353)’de sözcük “Yabaku, Kay, Çömül, Basmil, Oğuz, Yemek, Kıpçak diyalektlerinde *köle kız*” şeklinde açıklanmıştır. Sözcüğün sonuna eklenen “+nAq” sosyal tabaka ifade eden bir yapım ekidir (Nalbant 2008: 69). Bu sözcük, ekin DLT’de kullanıldığı tek örnektir.

Kız sözcüğü ise DLT [I.273/325] 164. varak (Dankoff-Kelly 1982-I: 260)’de yer almaktadır. Sözcük ayrıca ME (Yüce 1993: 145)’de *kız* “kız”; KM (Toparlı, Çögenli, Yanık 2000: 118)’de *kız* “kız”; EZ (Atalay 1945: 200)’de *kız* “kız”; EK (Toparlı, Çögenli, Yanık 1999: 115)’de *kız* “kız”; ŞS (Kunos 1902: 132)’de *kız bala* “kız çocuk”; ZT (Kara 2011: 354)’de *kız* “kız (kız evlat)” şekillerinde tespit edilmiştir.

Eren, Pedersen’in bu sözcüğün Ermenice *koisten* geldiğine dair düşüncesini Munkácsi’ye dayandırarak çürütür. Çünkü Munkácsi *kız* ve *kóis* sözcükleri arasında bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur (Eren 1999: 241). Gülensoy’a göre sözcük “<*kız <kır” şeklinde gelişmiştir (Gülensoy 2007: 522).

Hamilton, kırkın ve kız sözcüklerinin kökeniyle ilgili Bang’ın “*kır-*, *boz-* anlamındaki *qır-* fiilinden geldiğine dair düşüncesini soru işaretiyle göstermiştir (Hamilton çev. Köken 2011: 185).

Tekin ise *qız* sözcüğünün durumunu Türkçenin tarihî ve çağdaş diyalektlerinden çeşitli örneklerle somutlaştırmıştır. Örneğin Genel Türkçedeki *qız* sözcüğünün Yakutça ve Çuvaşçadaki gelişimini *qır sözcüğüne dayandırmıştır. Yazar, ayrıca DLT’deki *qırqın* “kadın köle”, *qız qırqın* “kadın köleler” ve Çağatayca *qırqın* “kızlar; kız evlatlar; kadın köleler” sözcüklerindeki “-qın” ekini Orhun Türkçesindeki –yun / –gün ekiyle kıyaslamıştır (Tekin 2003: 14). Bilindiği üzere Orhun Türkçesinde bu ekler çokluk eki görevindedir.

Bütün bu görüşler ışığında kökenini vermeye çalıştığımız sözcükte bir r-z denkliği olduğu açıkça görülmektedir.

Eklerdeki R / Z Değişimleri

-tur- / -tuz- Eki

Zetasizm -r- || -z-, -tur- || -tuz-, -ğur- || -ğuz-, -ğar- || -ğaz-, -ar- || -az-, -yar- || -yaz- gibi eklerde varlığını göstermektedir (Tekin 2003: 25). Tekin'e göre bu sözcüklerde gördüğümüz -tüz- / -tiz- eki -t- ve -z-’den oluşan birleşik bir ektir. Ettirgen gövde -tüz- / -tiz- (sonra -duz- / -düz-) yeni ya da Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminin diyalektik şekli gibi savunulsa da ettirgenlik eki -z- asla yeni değildir. Ortak Türkçedeki *ämiz-* “emzir-”, *tamiz-* “damlat-” gibi örneklerin varlığını bunu Ön Türkçe dönemine kadar götürmektedir (Tekin 2003: 21).

Bultur- / Bildüz-, Bulduz-

Bildüz- sözcüğü Dîvânü Luğât’it-Türk’te “ol maña iş bildüzdi” cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “o beni işle ilgili bilgilendirdi” şeklinde ifade edilebilir [II. 160/202] 368. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 63). Bu sözcüğün Ortak Türkçe döneminde *biltür-* şeklinin olduğu dikkat çekmektedir (Tekin 2003: 27). *Bulduz-* sözcüğü ise Dîvânü Luğât’it-Türk’te “bulduzdi nâñni” cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “onu buldurdu” şeklinde açıklanabilir [II. 160/202] 368. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 63). Bu sözcüğün Ortak Türkçe döneminde *bultur-* şeklinin olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir (Tekin 2003: 27).

Altur- / Altuz-

“Altuzur” sözcüğü Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk’de geçer ve günümüz Türkçesinde “aldırır, kaptırır” anlamına gelir (Caferoğlu 1931: 3). Bu sözcük DLT’de de “ol tawâr alduzdi” şeklinde yer almaktadır [II.71/86] 312. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 9).

Bu sözcük Orhun Türkçesinde *alt(i)z-* “yakalanmaya neden ol-”; Kaşgarlı Mahmut’ta Oğuz diyalektinde *alduz-* “birinin soyulmasına izin ver-”; AH’de *altuz-* “almaya neden ol-” şeklinde yer almaktadır. Tekin, bu sözcüğün Kaşgarlı Mahmut’taki ve Genel Türkçedeki *altur-* fiiliyle kıyaslanmasını önermiştir (Tekin 2003: 27).

-r- / -z- Eki

Tamur- / Tamuz-

Bu sözcükler Dîvânü Luğât’it-Türk’te yer almaktadır.

*Tamur*⁵- sözcüğü Dîvânü Luğât’it-Türk’te “âr burni tomurdi” [II.69/84] 311. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 7) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “adamin burnu kanadı” şeklinde ifade edilebilir.

Clauson, bu sözcükle ilgili etraflıca bilgi vermiştir. Yazara göre “tam-” fiilinin ettirgen şekli için “kana-” anlamı çok uygundur. “Tamur-” fiilinin ikincil şekli olduğunu savunmak cazip görünmektedir. Çünkü sözcük Kaşgarlı’da ara sıra böyle

5 Bu sözcük Ercilasun-Akkoyunlu’da “tamur-” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 256); Dankoff-Kelly’de “tomur-” olarak gösterilmiştir.

telaffuz edilmiştir. Ama şüphesiz ilk ünlü yuvarlaktır ve –m–’den önce –a– > –o– ses değişimi bu dönemden önce bile olasılık dışıdır. Uygurcada ve takip eden VIII. yy sivil Uygurcada “kan tomurmakka em” ifadesi “burun kanaması için ilaç” anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 509).

Tamuz- sözcüğü Dîvânü Lugât’it-Türk’te “ol sūw tamuzdi” [II.71/86] 312. varak (Dankoff-Kelly 1984-II: 8) cümlesinde geçer ve günümüz Türkçesinde “o suyu damlattı” şeklinde ifade edilebilir.

Clauson, bu fiilin “tam-” fiilinin ettirgen şekli olduğunu söylemekle yetinmiştir (Clauson 1972: 510). Tekin, bu eklerin değişimiyle ilgili olarak –z– ekinin oluşumunun oldukça nadir olduğunu; Eski ve Orta Türkçedeki köklerinin takibinin sınırlı olduğunu belirtmiştir (Tekin 2003: 25).

-yaz- / -yar- Eki

Toygar- / Toygaz-

-yaz- / -yar- eki zetasizmin gözlemlendiği ekler arasında yer almaktadır (Tekin 2003: 25).

Toygaz- sözcüğü, Zebân-ı Türkî’de geçer ve günümüz Türkçesinde “doyur-” anlamına gelir. Sözcüğün karşısında “toyğarmağ” fiilinin de verilmesi dikkat çekmektedir (Kara 2011: 402).

-yuz- / -yur- EKİ

Turgur- / Turguz-

-yuz- / -yur- eki de zetasizmin gözlemlendiği eklerdendir (Tekin 2003: 25).

Turguz- sözcüğü, Zebân-ı Türkî’de “durdur-” anlamıyla verildiği gibi bunun karşısında “turgurmağ” fiili de verilmiştir (Kara 2011: 404). Ayrıca Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgât-it-Türkiyye’de de “durdurmak, dikeltmek” olarak açıklanmıştır ve sözcüğün karşısında “turgur-” fiili de bulunmaktadır (Atalay 1945: 265).

Bu sözcük Türkçenin çeşitli diyalektlerinde benzer şekillerle tanıklanmıştır: Yeni Uygurca, Kırgızca, Karaçay-Balkarca, Kar.L.T. *turguz-*, Tuvaca *turgus-*, Azerice *durguz-*, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca *turgüz-*, Hakasça *turgis-*, Tatarca *torgüz-*, Başkurtça *torgod-*, Türkmence *turuz-*, *duruz-* < *turtuz-*, *durzul-*, Nogayca *turgist-* < *turguz-t-*, Uygurca MK *turtur-* bunların örneklerindedir (Tekin 2003: 28).

Sonuç

Orta Türkçenin sözlüklerinde geçen r / z’li örnekleri kök ve gövdede tanıklananlar ve eklerde tanıklananlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Buna göre kök ve gövdedeki r / z denklikleri *baldır / baldız, kurı- / kuzı-, tirsgek / tiz, bogurdak / boguz, kumurska / kumurşka-kumuzka, edir, ökür / öküz, arman, ısırka / sızga, kutur- / kutuz-, tartar / tartaz, obur / opuz, imir / imiz, müngür / müngüz, kırkın / kız* sözcüklerinde görülmektedir. Eklerdeki r / z denklikleri ise *bildüz-, buldız-, altuz-, tomur- / tamuz-, toygaz-, turguz-* sözcüklerinde örneklenmiştir.

Çalışmada ortaya konulan örnek çiftlerinin bazıları tek sözlükte yer alırken bazılarının r'li ve z'li şeklinin başka başka sözlüklerde geçtiği görölmektedir. Tespit edilen örnekler aşağıda tablolaştırılmıştır.

İkili Şeklin Tek Sözlükte Geçtiđi Örnekler

Baldır / baldız	DLT
Kurı- / kuzı-	DLT
Tırsgök / tiz	DLT
Kumuruska / kumuruşka / kumuruzka	ZT
Isırka / sızga	EZ
Kutur- / kutuz-	EZ
Bildüz- / bultur-	DLT
Tomur- / tomuz-	DLT

Tablo 3

İkili Şeklin Farklı Sözlüklerde Geçtiđi Örnekler

Bogurdak / baqurdaq / bogardak	Boguz / bogaz / buğuz
ZT, Kİ, EK	DLT, ZT, Kİ, K, ME, KM, İML, EZ, EM, AL, ŞŞ

Tablo 4

Edir	Ediz
ZT	DLT

Tablo 5

Ökür	Öküz
ZT	KM, İML, Kİ, EZ, EK, EM, ZT, DLT

Tartaz	Tartar
EZ	DLT

Tablo 6

Obur	Opuz
EZ	DLT

Tablo 7

İmiz	İmir
ŞŞ	DLT

Tablo 8

Müngür	Boynuz / muyuz / müñüz / bunguz
ŞS	KM, Kİ, EZ, EM, ŞS, ZT, DLT

Tablo 9

Kırkın	Kız
DLT	DLT, ME, KM, EZ, EK, ŞS, ZT

Tablo 10

Sözlüklerde Denkliği Olmamasına Rağmen Açıklamayla Verilenler

Arman	Azman
EZ Aynı sözlükte “azman” maddesine yönlendirilmiş.	“Arman” sözcüğünün yönlendirildiği sözcük.

Tablo 11

Altuz-	Aldır-
Kİ, DLT	Anlamı “aldır-” olarak verilmiş.

Tablo 12

Toygaz-	Toygur-
ZT	Karşısındaki açıklamada “toygur-” yer alıyor.

Tablo 13

Turguz-	Turgur-
ZT, EZ	Karşısındaki açıklamada “turgur-” yer alıyor.

Tablo 14

Ramstedt'in ortaya koyduğu “Macarcadaki en eski Çuvaşça (Ana Bulgarca) alıntılar; Samoyedcedeki Ana Türkçe alıntılar; Eski Bizans ve Çin kaynaklarında bulunan Ana Bulgarca sözcük, özel ad ya da unvanlar; IV. yüzyıl Huncası” (Tekin 2013: 574) kanıtlar r ve l seslerinin z ve ş'den daha eski olduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda tespit edilen örnekler şu sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır:

- 1) Tekin'in de belirttiği üzere (Tekin 2003: 216) sonu z sesi ile biten Türkçe sözcükler ortada r sesini barındıran muadili ile morfolojik olarak bağlantılıdır. Yani *z sesi *r sesinden daha eski olsaydı bu şekilde çiftler de olmazdı. Çalışmamızda tespit ettiğimiz örnekler bu duruma Orta Türkçenin sözlüklerinden kanıtlar sunmaktadır.
- 2) Zetasizm görüşü doğru kabul edildiğinde r'li örnekler daha eskicil olduğuna göre bu sözcükler belki de Ana Altayca için yeniden yapılandırılan örneklerin kalıntıları olabileceğini göstermektedir.

- 3) Konuyla ilgili önemli araştırmalar yapan Tekin'in *r > *z değişiminin bir anda olup bitmediğini aksine bir süreç olduğuna dair düşüncesini bu çift şekilli örnekler kanıtlamaktadır.
- 4) Oğuz Türkçesi z'li bir lehçe olmasına rağmen Dîvânü Luğât'it-Türk'teki *imir* sözcüğü r'li şekli muhafaza etmektedir. Bu sözcüğün Oğuzcada alıntı olduğu varsayılabilir.
- 5) Yapılan değerlendirme, tespit edilen örneklerin çoğunun Dîvânü Luğât'it-Türk'te olduğunu ortaya koymaktadır. Dîvânü Luğât'it-Türk'ün bir derlem sözlüğü olması bu çalışmadaki çift şekilli örneklerin çoğunun neden bu eserde bulunduğunu da açıklamaktadır.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânü Luğât'it-Türk

ME: Mukaddimetü'l Edeb

KM: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî

İML: İbnü-Mühenna Lûgati

Kİ: Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk

EZ: Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye

EK: El-Kavâninü'l-Küllîye li Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye

EM: Ed-Düretü'l-Mudiyye Fi'l Lûgati't Türkiyye

AL: El-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstîşhâdâtü'l-Cagâtâ'iyye (Abuşka Luğati)

ŞS: Şeyh Süleyman Efendi Luğati

ZT: Zebân-ı Türkî

Kaynakça

AKALIN, Şükrü Haluk vd (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.

AKSAN, Doğan (2005). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayın Evi.

ALTAYLI, Seyfettin (1984). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Cilt: I-II, İstanbul: MEB Yayınları.

ATALAY, Besim (1945). *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.

ATALAY, Besim (2006). *Dîvânü Lûgâti't-Türk Tercümesi*, I-IV Cilt, Ankara: TDK Yayınları.

BAŞDAŞ, Cahit (2006). "Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 21, İstanbul, s. 45-57.

BESLİ, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

BOZKURT, F. (2012). *Dîvânü Luğât-it-Türk*, Konya: Eğitim Yayınevi.

CAFEROĞLU, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.

CEYLAN, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınlar: 675.

CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

CLAUSON, S. G. (2005). "Altay Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi", (çev. İsmail ULUTAŞ), *Türk Dünyası İncelemeleri (Journal of Turkish World Studies)*, C: 5, S. 2, İzmir, s. 311-323.

- DANKOFF, Robert, KELLY, James (1982-85). *Compendium Of The Turkic Dialect*, C I-III, Washington: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- DEMİREL Ezgi, NALBANT, Mehmet Vefa (2014). *Divânü Luğât'it-Türk Grameri II Söz Dizimi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- DEMİREZEN, Mehmet (1981). "Dil Tarihlemesi (Glottochronology)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Türk Dil Kurumu-Belleten, Ankara, s. 101-111.
- DEVELLİOĞLU, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1984). "The Problem of Rhotacism/Zetacism", *Central Asiatic Journal*, S. 28, Harrassowitz Verlag, s. 36-42.
- DOERFER, Gerhard (1988). "Zetacism / Sigmatism Plays No Role", *Central Asiatic Journal*, C. 32, Harrassowitz Verlag, s.61-63.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Divânü Luğât'it-Türk*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill: LeidenBoston.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- ERSOY, Feyzi (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GUDSCHINSKY, Sarah (2016). "The ABC's of lexicostatistics (glottochronology)", *Word*,12, 175–210, www.llf.uam.es/~dase/acces, alıntılanma tarihi: 16.01.2016.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- HAMILTON, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. (2011). *Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstihādâtu'l-Cağâtâ'iyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARA, Funda (2011). *Zebân-ı Türkî*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- KARAHAN, Akartürk (2013). *Divânü Luğât'it-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- KÚNOS, Ignos (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- LESSİNG, Ferdinand, HALTOD, Mattai, HANGİN, John Gombojab, KASSATKİN, Serge (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- LİGETİ, Louis (1980). "A Propos du Rhotacisme et du Lambdacisme", *Central Asiatic Journal*, C. 24. Harrassowitz Verlag, s. 222-250.
- NADYELYAYEV V. M., NASILOV D. M., TENİŞEVE R., ŞÇERBAKA M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008). *Divânü Luğâtü't-Türk Grameri-I İsim*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2013). "Türk Lehçeleri Sözlüğü Olarak Divanü Luga'ti-Türk Üzerine Temel Sözcükler Bakımından Bir Değerlendirme", *Bengü Bitig Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 101-107.
- NAUTA, Ane (1972). "Rhotacismus, Zetacismus und Betonung im Türkischen", *Central Asiatic Journal*, C. 16, Harrassowitz Verlag, s. 1-13.
- POPPE, Nicholas (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri I. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (Çev. Zeki KAYMAZ) İstanbul.

- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RUHLEN, Merritt (2012). “Dilin Kökeni: Geçmişe ve Geleceğe Bakış”, (çev. Ahmet Bican ERCİLASUN), *Dil Araştırmaları*, S. 10, Bahar 2012, Ankara, s. 167-182.
- STACHOWSKI, Marek (2013). “TÜRKÇE dirsek “DİRSEK”, YAKUTÇA tühürges “DİZ” VE BAĞLANTILI BAZI SÖZCÜKLER”, (Çev. Esra KAYIŞLI) *Türkbilig*, S. 25, Ankara, s. 135-142.
- STAROSTİN, Sergei (2016). “Comparative-Historical Linguistic And Lexicostatistic”, http://newstar.rinet.ru/Texts/Starostin_Glotto.pdf alıntılanma tarihi: 16.01.2016.
- ŞÇERBAK, Aleksandr Mihail (1987). “Zetasizm-Rotasizm Meselesi ve Türkçe İle Moğolca Arasındaki Münasebetlere Dair Bazı Düşünceler”, *TDAY-Bellten/1987 [1992]*, s. 281-288.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1997). *İbnü-Mühenna Lüğati*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 9.
- TEKİN, Talat (2003). “Zetacism and Sigmatism in ProtoTurkic”, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 1-37.
- TEKİN, Talat (2003). Further Evidence for “Zetacism” and “Sigmatism”, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 45-54.
- TEKİN, Talat (2003). Altay Dilleri Teorisi, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 73-86.
- TEKİN, Talat (2003). Once More Zetacism and Sigmatism, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 111-130.
- TEKİN, Talat (2003). Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 215-234.
- TEKİN, Talat (2003). New Examples of Zetacism, (Türk Dilleri Araştırmaları, 1991: 145-150), *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 281-287.
- TEKİN, Talat (2003). Yeni Zetasizm Örnekleri, *Makaleler-1 (Altayistik)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 353-355.
- TEKİN, Talat (2013), Ana Türkçede Z’leşme ve Ş’leşme, *Makaleler-2 (Tarihî Türk Yazı Dilleri)* (Haz.: Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: TDK Yayınları, s. 573- 586.
- TERES, Ersin (2006). *Divânü Lüğati’-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TOPARLI Recep, ÇÖGENLİ, M. Sadi, YANIK Nevzat H. (1999). *El-Kavâninü’l-Küllîye li Zabti’l-Lüğati’-Türkiyye*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 728.
- TOPARLI Recep, ÇÖGENLİ, M. Sadi, YANIK Nevzat H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 763.
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l Lüğati’l Türkiyye*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 836.
- YALÇIN, Süleyman Kaan. (2015). Türkçede Son Seste Görülen Ünlü Türemeleri Üzerine Bir Değerlendirme, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 54, Erzurum, s. 51-69.
- YÜCE, Nuri (1993). *Mukaddimetü’l Edeb*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 535.